

Новітня історія України

УДК 94:371.671(477.7)

Ф. Г. Турченко

ЯК СТВОРЮВАЛИСЯ ПЕРШІ ПІДРУЧНИКИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ¹

У статті мова йде про підручники з історії України, які були написані в перші роки незалежності. Характеризується загальнополітична ситуація, в контексті якої відбувалася реорганізація шкільної історичної освіти, розроблялися нові програми і концепції історичної освіти, проходили обговорення нових книг. В контексті цієї ситуації розкриваються обставини створення колективом істориків Запорізького, Донецького і Дніпропетровського університетів підручників з історії України для 7-11 класів. Значне місце приділяється спробам прокомуністичних політичних сил України, зокрема її південно-східних областей, вплинути на зміст підручників. Описується провал цих спроб.

Ключові слова: історія України, шкільний підручник, “регіональний підручник”, методологія історії, національна ідентичність.

У пошуках нової історичної концепції

На березневій нараді 1993 р. в Запоріжжі було вирішено почати роботу над підручниками з історії України нового покоління. Але, перш ніж приступити до написання їх текстів, необхідно було хоча б у загальних рисах визначитися з теоретичними засадами, якими слід керуватися при роботі над історичним матеріалом. Автори відкинули концепцію історії України, вироблену радянською історіографією. Було очевидним, що життя розвивалося інакше, ніж про це писали в радянських підручниках. Крах комуністичних режимів в Європі, горбачовська перебудова і “гласність”, розпад СРСР і проголошення незалежності України яскраво продемонстрували це.

Що можна було запропонувати замість радянської схеми? Чи було інше, наукове бачення світової історії і як у нього “вписувалася” Україна? Чіткої відповіді на це питання члени авторського колективу не мали. Як дослідники, всі вони сформувалися до проголошення незалежності України, добре засвоїли ази марксистського історіософії в її радянському трактуванні. У свій час у цьому руслі їм доводилося працювати над кандидатськими і докторськими дисертаціями, писати монографії, статті і навчальні посібники. Тепер виявилось, що теоретичні засади, якими вони керувалися, були хибними. Але ж усі розуміли, що без наукової теорії не обійтись. Працюючи в університетах, читаючи лекції, виступаючи перед масовою аудиторією, ми вже з кінця 1980-х рр. відчували необхідність визначитися з теоретичними принципами, якими слід керуватися історикам. Перспектива роботи над підручниками загострила це відчуття. Необхідно було сформулювати загальне уявлення про історичний процес, його рушійні сили і їх ієрархію, співвідношення глобальних і регіональних тенденцій тощо. Інакше робота історика, як відзначив з цього приводу С. Кульчицький, перетвориться у “виколюпування” окремих фактів і підлаштування їх під політичні чи якісь інші уподобання автора [1, с. 8]. Саме на такому підході ґрунтувалася радянська історіографія, чітко орієнтованість на чергові вказівки правлячої партії і підбираючи (“виколюпуючи”) для їх обґрунтування необхідний фактичний матеріал.

Таким чином, необхідно було знайти повноцінну наукову заміну радянській версії історії. Без цього створити узагальнений образ минулого України у контексті європейської і світової історії було неможливо. З іншого боку, звільнення від диктату марксистсько-ленінської методології в її радянському варіанті не повинно було поставити вчених у залежність від іншої, “єдино вірної”. Однак, знайти сучасні розробки теоретичних підстав історичної науки у працях науковців України виявилось неможливим. У доперебудовних дослідженнях у більшості своїй вони залишалися на позиціях радянської версії марксизму “застійного” періоду. І це можна було пояснити політичними обставинами і міркуваннями особистого самозбереження. Але в умовах “перебудови” і на початку незалежності, коли обставини змінилися і можна було писати “інакше”, ніякої альтернативи вітчизняні історики не запропонували.

Так, у листопаді 1990 р. був опублікований проект “Республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР”, підготовлений Академією наук Української РСР. У цьому розлогіму документі констатувався незадовільний стан історичної освіти в Україні,

¹ Продовження. Початок у вип. № 44, т. 1.

зокрема, формальний характер вивчення історії України в середніх школах, яке зводилося до епізодичного ознайомлення з окремими темами, характеризувалися пріоритетні напрямки історичних досліджень в нових умовах, передбачалося удосконалення організації дослідної діяльності та ін. Говорилося також, що Республіканська програма "ґрунтується на науковій методології, кращих традиціях вітчизняної і світової історіографії", але що конкретно мали на увазі укладачі – не роз'яснювалося. Та уважний читач, прочитавши, що Програма "враховує документи XXVIII з'їзду КПРС, прийняті в 1989-1990 рр., рішення ЦК Компартії України, її XXVIII з'їзду..." [2, с. 3], зрозумів: "наукова методологія" – це ніщо інше, як дещо модернізована радянська версія історії України.

Чи змінилася ситуація після проголошення незалежності? І так, і ні. У нових умовах вчені продовжували критикувати радянську історичну науку, досліджували окремі "білі плями" минулого і публікували раніше недоступні історичні джерела. Це була дуже важлива справа, яка сприяла розвінчуванню міфів імперського і радянського минулого і викликала сильні емоції в суспільстві. Історія України виявилася наскільки занедбаною і сфальсифікованою, що роботи у цьому напрямку справді було "непочатий край". Але про іншу важливу ділянку роботи істориків – необхідність теоретичних узагальнень, пошуку схеми універсального (глобального) розвитку, у якій би більш-менш чітко було визначене місце України, мало хто думав. Наприклад, у 1992 р. було опубліковано посібник для вчителів, у якому було зібрано кільканадцять відносно новаторських статей з актуальних питань історії України XX ст., а у вступі до книги справедливо зауважено: "Хоча сталінський "Короткий курс з історії ВКП(б)" у 1956 р. припинив своє існування, в усіх пізніших офіційних документах, а відповідно і наукових працях (аж до 1991 р. – *Авт.*), лишалися недоторканими запозичені з нього спотворені методологічні підходи, інтерпретація подій" [3, с. 3].

Цілком справедлива оцінка. Однак, укладачі збірника не повідомили вчителів, які ж "неспотворені" наукові підходи, замість сталінських, слід використовувати для досягнення об'єктивності. Їм просто нічого було сказати. Історична спільнота України, за влучною оцінкою одного з сучасників, виявилася в ситуації корабля "без стерня і вітрил". Цей стан був охарактеризований як *криза історичної науки*. Її гостроту почали усвідомлювати вже наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. Щоб наблизитися до об'єктивного аналізу загальноісторичних процесів необхідно озброїтися сучасними науковими методами, а без теорії тут не обійтися. "Проблема методу – найбільш складна для розв'язання в сучасній історичній науці. Ми погано знаємо навіть той методологічний арсенал, яким володіли історики минулого століття. Нам практично невідома теоретична озброєність світових історичних шкіл XX століття"[1, с. 8], – цілком справедливо писав на початку 1992 р. професор Кульчицький.

Чи могла ця теоретична необізнаність стати на заваді процесу підготовки нового покоління підручників з історії України? Серед істориків була поширена думка, що авторам шкільних підручників не обов'язково заглиблюватися в теорію історичного процесу. Підручникотворення, стверджували вони, має суто "прикладний" характер і далеке від академічної науки. Мої однодумці, які після згаданої вище березневої наради 1993 р. в Запоріжжі, погодилися писати підручники з історії України, не розділяли цю позицію. Вони виходили з того, що у школі вивчають *основи наук*, а історія – одна з цих наук. Підручники повинні у доступній формі відбивати стан розвитку історичної науки, тобто, загальне бачення минулого сучасними істориками – професіоналами. А цього без теорії досягти неможливо.

Колеги, які погодилися писати шкільні підручники, виходили з досвіду викладання історії в вишах. Вони враховували, що у підручниках (як у шкільних, так і в університетських) висвітлюються широкі історичні періоди, повноцінний аналіз яких неможливий на підставі обмеженої кількості фактів, а вимагає їх об'єднання певною теорією. Підручники – це свого роду "мега-тексти", які без історичної концепції, апробованої в академічній науці, перетворюються в набір випадкових фактів. Інша справа, що обґрунтування теоретичних конструкцій, які концептуально об'єднують історичні факти, як правило, залишаються за "лаштунками" шкільних текстів. Виняток можуть становити старші класи, де в дозвоній формі учні одержують інформацію про різні історичні концепції і на підставі наданої їм у підручниках і хрестоматіях інформації висловлюють своє ставлення щодо них. Так розвивається наукове *мислення*, на формування якого має бути зорієнтований навчальний процес. На зламі епох, коли змінюється історична картина світу, потреба в теорії відчувається особливо гостро.

Погоджуючись з такою позицією і не маючи можливості реалізувати її на підставі вітчизняної науки, члени творчої групи звернулися до надбань немарксистської історіографії і історіософії. Якщо раніше радянські історики згадували про теорії та конкретно-історичні дослідження зарубіжних вчених, то переважно в контексті "критики буржуазних фальсифікацій". Тепер у працях іноземців стали шукати конструктивне начало – підказки відповідей на питання, які хвилюють українське суспільство, перш за все: звідки і куди ми йдемо, яке наше майбутнє.

Інформацію про основні напрямки сучасної зарубіжної історіографії вітчизняні вчені почали одержувати лише в наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., коли була подолана інтелектуальна ізоляція української науки від світової. І хоча ця інформація була фрагментарною, а відтак – безсистемною і суперечливою, все ж вона виявилася надзвичайно корисною.

Врешті-решт, вибудовуючи необхідну для роботи над підручниками теоретичну концепцію, члени авторського колективу вирішили йти шляхом поєднання доступних їм новачій зарубіжної історіографії і загальноприйнятих у світовій практиці історіописання підходів. У загальному вигляді передбачалося:

1) виходити з загальноновизнаного українським народом і світовим співтовариством факту державної незалежності України, який є "*продовження тисячолітньої традиції державотворення в Україні*";

2) спиратися на загальноприйняті у світовій історіографії уявлення про періодизацію історичного процесу;

3) враховувати досвід європейської і світової історіографії ХХ ст.

Перш за все, зійшлися на думці що, незважаючи на всі історичні особливості, Україна у своєму розвитку пройшла ті ж етапи розвитку (у всіх його проявах – соціально-економічному, політичному, духовному), що й інші країни Європи. Як приклад для порівняння наводилася, перш за все, історія Польщі, Болгарії, Чехії, Сербії та ін. Ці країни в минулому були незалежними, потім втратили державність, а у новітні часи її відновили. Ставилося питання: чи Україна принципово відрізняється від цих країн? Таких принципових відмінностей не знаходили, а проголошення в 1991 р. незалежності поставило остаточну крапку на сумнівах з цього питання. Справді, державна незалежність відкривала можливість вивести історію України на загальноєвропейський і світовий обшир і вирватися з “залізних обійм” російської історіографії, яка минуле українського, як і інших народів колишнього СРСР, розглядала з русоцентричних позицій. У 1996 р. ідея “про принципову нормальність української історії” була обґрунтована Ярославом Грицаком у його монографії “Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст.” і стала загальноприйнятною серед українських істориків.

Потім постало питання, як саме вписується “нормальне” минуле України в світовий загальноісторичний контекст?

Автори виходили з загальноприйнятої періодизації всесвітньої історії, згідно якої людство у своєму поступальному розвитку пройшло п'ять великих епох: *Первісну епоху, Давній час, Середні віки, Новий і Новітній час*. Але постало питання про “змістовне наповнення” цієї схеми. У радянській історіографії, яка ґрунтувалася на марксистській формаційній теорії, все було гранично чітко: Первісна епоха відповідала первіснообщинному ладу, історія Давнього світу – рабовласницькому, Середні віки – феодальному ладу, Новий час – капіталістичному, Новітній час – соціалізму, тобто, початку комуністичного ладу. У СРСР необхідність переосмислення цієї схеми стала очевидною вже наприкінці 1980 – на поч. 1990-х рр., коли виявилася теоретична неспроможність марксистської формаційної теорії. У пошуках альтернативи звернулися до досвіду зарубіжної науки.

На Заході над проблемою дослідження теоретичних аспектів розвитку людської цивілізації (і в цьому контексті *періодизації* всесвітньої історії) працюють постійно. Однак, єдиної точки зору там так і не склалося. Для західної гуманітарної науки, яка визнавала принцип інтелектуального плюралізму, це цілком природно, хоча було дуже незвично для пострадянських істориків, які звикли до чітких формул з посиланням на цитати Маркса-Леніна, що сприймалося як істина в останній інстанції. Особливо активно теоретичні конструкції щодо *змісту історії людства* на Заході розроблялися у другій половині ХХ ст. На противагу формаційній марксистській теорії, яка ґрунтувалася на ідеї єдності, універсальності всесвітньо-історичного процесу, сформувалася концепція локальних *цивілізацій*. Її автором був англійський вчений Арнольд Тойнбі.

Про цивілізаційну теорію в Україні стало відомо в 80-ті рр., хоча її розробкою Тойнбі займався з 30-х рр. ХХ ст. Тойнбі локалізував на Землі окремі цивілізації, кожна з яких була своєрідним історико-культурним типом, кардинально відмінним від інших. Жодна цивілізація не охоплює людство в цілому. Тойнбі виокремив 21 цивілізацію, які існували в минулому чи існують сьогодні. Механізм еволюції цивілізацій визначається законом “*Виклик – Відгук*”. Зміна природного середовища, внутрішні кризи і зовнішні загрози ставлять перед цивілізацією проблеми виживання (*Виклик*), від вирішення яких (*Відгук*) залежить її майбутнє. Адекватність/неадекватність *Відгуку* на *Виклик* визначає темп і напрямок руху (*прогрес, застій, регрес*).

Незважаючи на свою зовнішню привабливість, теорія *локальних цивілізацій* А. Тойнбі (у тій формі, якою вона сприймалася на початку 1990-х рр.) здавалася для членів авторського колективу занадто абстрактною і малоприматною для методичної організації матеріалу в шкільному підручнику з історії України. У ній підкреслювалася багатоманітність прояву всесвітньої історії в різних регіонах, його індивідуальність, неповторність, але губилася ідея єдності, універсальності історичного розвитку. Деякі послідовники Тойнбі, не турбуючись про належне обґрунтування, надзвичайно розширили кількість локальних цивілізацій, розриваючи людство на мозаїку ізольованих етносів чи регіональних спільнот. Нерідко це диктувалося політичними міркуваннями. Зокрема, так було й в Україні.

Так, ще напередодні проголошення незалежності на Півдні і Сході України стала поширюватися думка, що ці регіони в історичному і в соціокультурному відношенні не є українськими. На цій підставі тоді вперше у новітній історії заговорили про “новоросів” і “Новоросію”. При цьому, прагнучи надати своїм сепаратистським по суті проектам наукоподібний вигляд, пробували спиратися на авторитет західної науки, згадуючи тоді ще маловідоме в Україні ім'я Арнольда Тойнбі. Після проголошення незалежності ці розмови на деякий час припинилися. Натомість, в умовах краху комуністичної системи, наростання глобалізаційних процесів у світі, проголошення “європейського вибору” України, поширення ринкових відносин і ліберальних цінностей на все нові й нові країни світу - ідея єдності, “універсальності” світової історії одержала нові підтвердження.

У 1989 р. американський політолог Френсіс Фукуяма опублікував сенсаційну статтю “Кінець історії?”, в якій доводив, що після багатьох століть пошуків і величезних жертв людство нарешті знайшло найбільш доцільну форму суспільної організації – ліберальну демократію. Ця ідея на початку 90-х рр. обговорювалася у науковому середовищі і підштовхувала українських вчених до пошуку теоретичних узагальнень, які б давали обґрунтування для підходу до історії людської цивілізації як до універсального процесу.

Саме ці інтегральні цивілізаційні процеси, свідками якими людство стало в 1980- 1990-х рр. ХХ ст., примусили звернути увагу на роботи Раймона Арона, Данієла Белла, Елвіна Тоффлера, Уільяма Ростоу та інших західних дослідників другої половини ХХ ст., у яких відновлювалася ідея єдності світу, пропонувалося

загальне бачення історії, її “глобальний” характер. Пересічний радянський науковець книги цих авторів прочитати в перекладі чи оригіналі не мав можливості (заважала “залізна завеса”!) і змушений був сприймати їх зміст через призму компартійних критиків, які говорили про них, як про “буржуазні фальсифікації”, єдина мета яких опорочити марксизм, його теорію формаційного розвитку і “відволікати народні маси від боротьби за соціалізм”. Але на початку 90-х рр. цей “контрпропагандистський” антураж вже не сприймався і в роботах згаданих західних авторів стали шукати раціональне зерно. Слід сказати, що під таким кутом зору дослідження західних авторів, які критикувалися офіційною наукою, сприймалися частиною українських дослідників і раніше, а з проголошенням незалежності це стало загальним правилом.

Зокрема, в інформації про концепції зазначених вище західних авторів звернула на себе увагу ідея трьох рівнів розвитку суспільства (*трьох цивілізацій*), через які пройшли сучасні розвинуті країни: 1) *традиційне* (інакше: доіндустріальне, або аграрне, чи аграрно-ремісничє), 2) *індустріальне* і 3) *постіндустріальне*. В основі цієї теорії був економічний фактор і зовні була схожа з формаційною теорією Маркса (саме тому на неї в Радянському Союзі й звернули особливу увагу), але істотно відрізнялася від неї по суті, коли мова заходила про механізм переходу від однієї стадії розвитку до іншої: Маркс вважав “локомотивами історії” соціальні революції, а прихильники ідей вказаних вище мислителів “двигуном” розвитку – технічний прогрес. Уільям Ростоу не випадково в підзаголовок своєї книги “Стадії економічного росту”, опублікованої в США ще у 1960 р., поставив своєрідний виклик: “Некомуністичний маніфест”.

Розглядаючи теорію “*трьох цивілізацій*” (у Елвіна Тоффлера – теорії “трьох хвиль”) неважко помітити, що вона своєрідно корелює з усталеною в світовій історіографії періодизацією всесвітньої історії. *Традиційне* суспільство “вписується” в хронологічні рамки Найдавніших часів (Первісної епохи), Давнього світу і Середніх віків. У Первісному суспільстві люди існували головним чином за рахунок мисливства і збиранництва; у Давній час і Середні віки в основі життя було сільськогосподарське виробництво і ремесло (аграрно-ремісничє цивілізація).

Епоха *індустріального суспільства* “вписується” в Новий і Новітній час, коли основою життя було промислове виробництво (індустрія). Перехід від Традиційного суспільства до Нового, індустріального увійшов в історію як процес модернізації, тобто, *оновлення* (Див. Схему періодизації всесвітньої історії).

Періоди	Хронологічні рамки	Короткий зміст періоду
Найдавніші часи. (Первісна епоха).	Початок – понад 1,5 млн. років	Первісне суспільство. Становлення цивілізації. Мисливство і збиранництво
Давній світ	До V ст. н. е.	Формування аграрно-ремісничєї цивілізації
Середні віки	V – XV ст.	Розвинута аграрно-ремісничєя цивілізація
Новий (модерний) час	XVI – початок XX ст.	Перехід до індустріальної цивілізації
Новітній час	З початку XX ст. до середини XX ст.	Розвинута індустріальна цивілізація
	З середини XX ст. до сьогодення	Перехід до постіндустріального (інформаційного) суспільства.

У Новітню епоху, яка продовжується і сьогодні, індустріальне суспільство поступово поступається місцем *постіндустріальному* (пост – після), яке ще називають й *інформаційним*, з огляду на широке поширення інформаційних технологій. У постіндустріальну епоху людство почало входити в середині XX ст.

Вибудувалася логічна схема, а відтак – періодизація всесвітньої історії, яка пізніше була покладена в основу змісту підручників, написаних членами робочої групи.

Наведена вище схема періодизації всесвітньої історії стосується всього людства. Але, разом з тим, вона використовується для характеристики історичного шляху окремих країн, зокрема, України. Наша країна розвивалася як складова частина світової цивілізації і у своїй історії пройшла всі ті періоди, які випали на долю інших великих країн.

Найдавніший час (Первісне суспільство) на території України почався понад 1 млн. років тому, коли з’явилася *людина розумна* і відбувалося становлення цивілізації. Тут знайшли прихисток багато розвинутих (для свого часу) людських спільнот, які внесли помітний вклад у світову історію (наприклад, трипільці, скіфи, сармати та ін.).

В умовах формування аграрно-ремісничєї цивілізації (Давній світ) – в центральних регіонах України формувалися умови для виникнення давньоукраїнської східнослов’янської держави, а на її південних і західних окраїнах – на берегах Чорного і Азовського моря – утвердилися міста-держави – форпости блискучої античної цивілізації.

У Середні віки (розвинута аграрно-ремісничєя цивілізація) – на території України сформувалася одна з найбільших і наймогутніших європейських держав – Київська Русь, яку видатний український історик ще називав Україною-Руссю. В XIII ст. Україна-Русь попала в залежність від Золотої Орди, наприкінці середніх віків її захопила Литва, а в XVI ст. – Польща.

З початку XVI ст. світ став *модернізуватися* і вступив в період Нового часу (Модерної епохи), яка продовжувалася до початку XX ст. За час *модернізації* у світі відбулися величезні перетворення у всіх сферах життя людей. Головне – змінилася економічна основа існування людей: замість аграрно-ремісничого виробництва, яке ґрунтувалося на ручній праці, утвердилось механізоване машинне (індустріальне) виробництво. Відповідно, суспільство Нового часу в період його розквіту – *індустріальним*. Початок-середина XX ст. – це період *розвинутої індустріальної* цивілізації. В середині XX ст. індустріальне суспільство вступило в стадію переходу в *постіндустріальне*.

В Україні за цей час також, хоча й повільніше, ніж в Західній Європі, відбувалися кардинальні цивілізаційні зміни. Модернізація в ній мала *наздоганяючий* характер. В XIX ст. вона, перебуваючи у складі Російської і Австро-Угорської імперій, перейшла в індустріальну стадію, а наприкінці XX ст. – в постіндустріальну. Відповідно, *відбувалися зміни в соціальній, духовній і політичній сфері*. Кілька разів в епоху Нової і Новітньої історії людства Україна робила спроби відновити свою незалежність і врешті-решт здійснила це в 1991 р.

Склавши, таким чином, більш-менш чітке (як нам здавалося) уявлення про періодизацію світової історії і місце в ній історії України, члени авторського колективу встали перед питанням: *як пояснити появу в умовах Нового і Новітнього часу національно-державницьких прагнень українців і які внутрішні і зовнішні стимули викликали їх?*

У загальному вигляді схему національно-визвольних рухів українців накреслив Михайло Грушевський, з концепцією національної історії якого пострадянська наукова громадськість України ознайомилася на рубежі 80–90-х рр. Суть її полягала в тому, що у минулому в Україні декілька разів циклічно повторювалися періоди національного поневолення і національного відродження. Ця схема, ґрунтувалася на канонах позитивістської філософії XIX ст. і зазнала цілком справедливої критики з боку деяких сучасних істориків як застаріла, але більшість сучасних дослідників вона в цілому задовольняє і сьогодні. Справді, після втрати внаслідок монголо-татарської навали незалежності України-Русі, в XV ст. виникло українське козацтво і почалося національне відродження, яке в середині XVII ст. ознаменувалося національно-визвольною війною під керівництвом Богдана Хмельницького; однак, Гетьманщини, яка виникла в ході війни була знищена царизмом, але в 30-ті рр. середині XIX ст. починається нове національне відродження, яке увінчується Українською революцією початку XX ст.; революція зазнала поразки, але після всебічної модернізації і грандіозних національних катастроф XX ст., в умовах “перебудови” Україна знову відроджується і в 1991 р. здобуває незалежність.

Але ця схема не давала вичерпної наукової відповіді на питання про внутрішні соціально-економічні і політичні фактори, які викликали національне відродження і відкривали перспективу незалежності України.

У цьому відношенні великий інтерес українських істориків викликала праця чеського автора Мирослава Гроха, у якій йшла мова про формування модерних націй і національно-визвольні рухи залежних народів Центрально-Східної Європи в умовах модернізації і формування індустріального суспільства. В ній йшлося про три фази національного відродження (фаза “А” – академічна, фаза “Б” – організаційна, фаза “С” – політична), через які пройшли на шляху до національного самовизначення ці народи.

Зі спадщиною Гроха українського читача познайомили зарубіжні дослідники. Але вони помітили, що про Україну Грох не писав, хоча його висновки цілком можна застосувати для характеристики національно-визвольного руху українського народу. Зокрема, саме аналітичну схему Мирослава Гроха для аналізу українського національного відродження ще у 1990 р., тобто, до проголошення незалежності 1991 р., використав професор Мічиганського університету Роман Шпорлюк. Свою статтю Роман Шпорлюк закінчив словами: “Будемо мати надію, що навіть коли Грох ігнорує українську історію, українські історики не будуть ігнорувати Гроха”[4, С. 167].

У контексті пошуку теоретичних підходів до характеристики визвольного руху увагу авторського колективу звернула на себе увага також згадана вище книга Ореста Субтельного “Україна. Історія”. Через всю книгу, пише у передмові Автор, проходять дві головні проблеми – бездержавність і неукраїнська (без вирішальної участі українців) модернізація: “...Відсутність держави та наявність панування неукраїнців у процесі модернізації є вирішальними моментами, котрі допомагають висвітлити надзвичайно широке, барвисте й химерне плетиво, що його утворює історія України”[5, с. 16].

Однак, в історії України, крім питань національно-визвольного руху і державотворення, залишилися багато інших, без вияснення суті яких наважитися писати нові шкільні підручники писати було б авантюрою. Ці проблеми на рубежі 1980-1990-х рр. поступово стали попадати в поле зору професійних істориків. У жовтневому числі “Українського історичного журналу” за 1991 р. були опубліковані матеріали “Круглого столу”, які пропонували току зору провідних істориків Академії Наук України, докторів історичних наук на деякі особливо важливі з цих проблем. Так, Олександр Моця, завідувач сектором давньоруської археології Інституту археології, виступив зі своїм баченням теми “До передісторії українського етносу”, Володимир Ричка, заступник головного редактора “Українського історичного журналу”, зробив повідомлення “Про характер і деякі особливості формування давньоруської народності”, Валерій Смолій, директор Інституту історії, розкрив тему “Середньовічна доба в історичному минулому України” [6, с. 3-10]. У квітні 1992 р., заступник директора Інституту історії Станіслав Кульчицький, у статті “Роздуми історика” запропонував деякі методологічні підходи до аналізу історії радянського суспільства [1, с. 8-10].

З урахуванням усіх зазначених вище обставин і стану історичної науки автори поступово вибудовували теоретичні підходи до історії України.

Ці підходи в цілому співпадали з позицією, сформульованою в "Концепції шкільної історичної освіти", проект якої був розроблений в 1992 р. і обговорювався в ЗМІ. У Концепції зазначається: відбір та побудова навчального матеріалу мають здійснюватися на принципах гуманізації та *взаємосполучення* формаційного, цивілізаційного і культурологічного підходів. Вважалося, що такий підхід надасть можливість розкрити як поступальний розвиток суспільства "по вертикалі", так і наступність і внутрішню різноманітність розвитку країн та цивілізацій тієї чи іншої епохи на "горизонтальному" зрізі історії [8].

Члени авторського колективу не брали участі у розробці Концепції, але після ознайомлення у цілому погодилися з нею, хоча розуміли, що вона не дає відповідей на всі конкретні питання, які виникають в ході дослідницького процесу. Теоретична націленість концепції на інтегральний підхід до історії з урахуванням багатоманітності її проявів відповідала уявленню авторів про минуле людства і місце в ньому України. На підставі цих уявлень і формувалася загальні теоретичні уявлення про минуле, які вони прагнули реалізувати в текстах підручників.

Крах проекту "Регіональний підручник"

У відповідності з попередніми домовленостями, досягнутими на нараді 16 березня 1993 р. в Запоріжжі, були визначені "сфери відповідальності" учасників проекту. Підручник з історії України для 7 класу (з найдавніших часів до другої половини XIV ст.) зголосився писати проф. Роман Лях, для 8 класу (друга половина XVI – кінець XVIII ст.) – проф. Галина Швидько, для 9 класу (кінець XIX ст. – 1917 р.) – проф. Петро Тригуб, для 10 (1917-1945 рр.) і для 11 класів (1945-1994 рр.) – проф. Федір Турченко. Кожен з цих авторів вже мав відповідні наукові напрацювання і передбачалося, якщо в цьому буде необхідність, самостійно підшукає собі одного або декілька співавторів. Загальну координацію роботи було покладено на Ф. Турченка.

Робота над підручниками почалася з "Новітньої історії України" для 10 класу. З точки зору підбору і організації фактичного матеріалу у автора особливих проблем не виникало: новітню історію України Ф. Турченко викладав студентам третього курсу історичного факультету Запорізького держуніверситету і вже з часів "перебудови" готував до друку відповідний навчальний посібник. Залишалося адаптувати цей матеріал до потреб навчального процесу в загальноосвітній школі. Спочатку здавалося, що це дуже просто. Але виявилось, що це не так. Щоб зробити книги доступними для розуміння старшокласника, доводилося по декілька разів переписувати окремі сюжети і цілі параграфи. Допоміг досвід роботи в школі і в університеті. Зокрема, в контексті роботи над підручником автором було видано два навчальних посібники з новітньої історії України для учнів 10 класу, присвячених першим, особливо складним темам, які були сформульовані таким чином: "Українська національно-демократична революція (1917 – поч. 1918 рр.)" і "Україна в умовах боротьби за збереження державної незалежності (1918-1920 рр.)" [9, 10]. Ці брошури, загальним накладом до десяти тисяч примірників, були поширені в школах Запорізької, Дніпропетровської і Полтавської області.

Особлива увага приділялась документальному забезпеченню основного тексту. До кожної теми пропонувалася підбірка документів і запитань до них. Зверталася увага на забезпечення їх змістовної і соціально-політичної різноманітності, що ставило учнів перед необхідністю аналізувати, співставляти і робити самостійні висновки. Це була надзвичайно важлива частина роботи. Необхідно було забезпечити доказовість викладу. Адже перший підручник були своєрідним історичним "лікнепом" не лише для учнів, але й для вчителів, у яких не було системного уявлення про минуле України. Роботу над методичним забезпеченням підручника автор здійснював спільно з методистами Запорізького інституту післядипломної педагогічної освіти.

У відповідності з рішенням запорізької наради від 16 березня 1993 р., була створена експертна група по рецензуванню підручника, до якої увійшло десять вчителів історії з різних областей, вісім з яких мали вищу категорію. Протягом червня 1993 – квітня 1994 рр. група провела три робочих засідання по обговоренню рукопису – в Запоріжжі, Миколаєві і Дніпропетровську. Свідок і активний учасник процесу Олександр Удод пізніше згадував : "...Обговорювали прискіпливо: абзац за абзацом, рядок за рядком..." [11, с. 3]. До речі, вівся протокол, у якому ретельно фіксувалися всі зауваження і висновки експертів. Автор уважно вислуховував експертів, експерти – автора. На зауваження автор аргументовано відповідав і частину з них з вдячністю сприйняв. У зв'язку з цим, нерідко у тексті робилася серйозна правка. Насамкінець група визнала, що концепція і методичний апарат підручника відповідають вимогам і діючій програмі з історії України, і рекомендувала його до друку. Особливу думку висловив один член групи, не згодний з концепцією підручника.

А за межами експертної групи йшло паралельне рецензування, здійснювалася своєрідна політична цензура.

Вести її доручили Ярославу Сухому і Віктору Понеділко.

Про першого вже говорилося. Інший рецензент – Віктор Понеділко також був кандидатом історичних наук і вчитав історію КПРС в Запорізькому машинобудівному інституті. Напередодні проголошення незалежності був обраний секретарем Запорізького обкому партії. Після заборони діяльності компартії України повернувся в машинобудівний інститут, став доцентом кафедри українознавства. Ця кафедра була створена на базі колишньої кафедри історії КПРС. З часом, він знайшов притулок під дахом "Мотор-Січі", а в 1994 р. за підтримки власників цього підприємства обидва навіть став народним депутатом України від Комуністичної партії.

Рецензії на підручник Сухого і Понеділка мали відверто прокомуністичне спрямування. Складалося враження, що “перебудова” і обнародувані в роки перебудови факти злочинного характеру діяльності КПРС пройшли мимо їх свідомості.

Власне, Віктор Понеділко писав не рецензію: його текст називався “Докладная записка по результатам анализа содержания учебного пособия для средних школ Ф.Г. Турченко “Новітня історія України (1917-1993 рр.). Вип. 1”. Коротка доповідна записка була адресована Юрію Широконосу, який був присутній від “Мотор-Січі” на “історичній” нараді 16 березня 1993 р. і, напевне, відповідав за реалізацію проекту “Регіональний підручник”. “С учетом того, то данное пособие, – інформував Понеділко, – представляет собой раздел будущего учебника по истории Украины, спонсируемого ассоциацией “Содружество”, перечитал его буквально построчно”. Які ж результати його прискіпливого “аналізу”? По-перше, Понеділко констатував, що автор посібника “становится фактически на путь нарушения условий контракта”. (Від себе повідомляю, що ніхто з авторів ніякого контракту з асоціацією не укладали). По-друге, узагальнений висновок щодо змісту посібника і майбутнього підручника: “Методологически нам подsunута “дохлая кошка” в виде “Краткого курса ВКП(б)” с точностью наоборот”. І, по-третє, головне: “Считаю нецелесообразным дальнейшее финансирование работы в таком виде” [12].

Що ж стосується Ярослава Сухого, то він також ретельно прочитав весь рукопис підручника і написав розлогу рецензію, яка за своєю методологічною спрямованістю мало відрізнялася від “Докладной записки” Віктора Понеділка. Рецензент сумлінно повторив все те, про що писалося і говорилося про історію України на офіційному рівні десятки років – аж до проголошення незалежності. Це був суто радянський, партійно-комуністичний погляд на історію України, від якого він не відступив ні на міліметр. Єдине, що звернуло на себе увагу в рецензії – широке залучення прикладів з історії Західної України. На їх підставі Я. Сухий зробив в рецензії ряд “наукових відкриттів”, зокрема: “Правда історії в тім, що тільки 17 вересня 1939 р. принесло вистраждане українським народом возз’єднання земель України в єдиній соціалістичній державі”. Або про вибори в Західній Україні 22 жовтня 1939 р., проведені в умовах комуністичного терору – “*вибори без вибору*”: “Ніхто не може заперечити, що вибори були демократичні, були прямі і взагалі при таємному голосуванні...”. Коментувати немає сенсу: як кажуть: “*брона крепка*”...

Хоча зрідка в рецензії зустрічаються і моменти, де Я. Сухий змушений визнавати очевидне, наприклад, широку підтримку в Західній Україні антирадянського Опору. “Але хай буде по Турченку – широка підтримка. Кого? Оунівців, котрі люто шкодили Радянській владі...”, – пише колишній секретар обкому. Цікавий поворот думки. Йому важливіше було не те, що бандерівців підтримували його земляки – жителі Галичини. Негативна оцінка бандерівців ґрунтується на тому, що вони – бандерівці – проти радянської влади [13]. Логічно було б поставити питання, чому люди не сприймають цю владу?

Рукопис підручника з історії України також ретельно вичитував начальник обласного управління освіти Борис Тетерятник (нагадаємо, у минулому вчитель фізики і математики). У тексті його рецензії, підписаної Тетерятником, зустрічаються прямі запозичення з В. Понеділка і Я.Сухого. Це не випадковість. Понеділко у своїй “Докладной Записке” Юрію Широконосу висловив претензії до управління народної освіти за відсутність “*належного контролю*” за виконанням проекту і Б. Тетерятник почав “виправляти недоліки”. Його рецензія пересипана критичними зауваженнями і побажаннями на кшталт: “дати в підручнику коротку біографічну довідку про В. І. Леніна, скрізь в тексті ставити до його прізвища ініціали”, “назвати 7 листопада в історії днем Великої Жовтневої соціалістичної революції”, “зняти з тексту речення “арсенальці відкрито виступили проти української держави”, “параграф “Червоний терор” повністю зняти”, “не можна дітям подавати про принцип “грабуй награвоване”, “в параграфі “Насильницьке створення колгоспів” зняти слово “насильницьке”, “зняти карикатуру на Гітлера і Сталіна”, “абзац “Це означало фактичний вступ Радянського Союзу в Другу світову війну і пов’язаний з нею поділ світу” зняти”, “про розстріл польських офіцерів зняти”, “зм’якшити зміст параграфа про репресії із західноукраїнським населенням” та інше [14].

Стало гранично ясно, що в поняття “*регіональний підручник*” автор і замовники (керівництво “Мотор-Січі”) вкладають різний зміст. Спонсори хотіли одержати книгу, яка б відповідала їх ідеологічним поглядам на минуле України, які за змістом залишалися суто комуністичними і проросійськими. Південь і Схід вони вже тоді сприймали як особливий економічний і етнокультурний організм, який тяжіє до Російської Федерації, а не до України. У автора виявився інший підхід. Він виходив з загальноукраїнської системи координат і готував підручник, у якому на загальнонаціональному тлі були б показані регіональні особливості різних територій, у тому числі Півдня і Сходу України. Коли розходження вийшли на рівень дискусій щодо змісту книги й оцінок тих чи інших подій, почалися умовляння і спроби тиску. Як повідомив мені Борис Тетерятник, рукопис підручника читав сам Вячеслав Богуслаєв і залишився незадоволеним. Але була й велика підтримка вчителів-методистів, молодого начальника Дніпропетровського обласного управління народної освіти, кандидата історичних наук Олександра Удода, місцевих краєзнавців і колег-вчених, додатково залучених до обговорення рукопису.

Напевне, ініціатори проекту “Регіональний підручник” вважали, що відмовивши у фінансуванні, вони “похоронять” його як свою невдачу ініціативу. Але, на щастя, не все тоді вирішувалося у Запоріжжі. Автор вирішив передати свій текст безпосередньо у Міністерство освіти. Це рішення виявилось вдалим. В цей час Міністерство освіти приймало рукописи підручників нового покоління для їх рецензування і відбору для видання. Цим переймався спеціаліст Управління післядипломної освіти Міністерства Наталія Теплоухова.

Це була унікальна людина. Всі, хто спілкувався з Наталією Теплоуховою, відзначають її професійний рівень і високі моральні якості. Закінчивши в 1984 р. історичний факультет Київського державного педагогічного інституту (тепер Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова), Наталія

Теплоухова шість років викладала історію в школах Києва, пережила трансформації історичної освіти перебудованого часу і першого року незалежності, “пропустила” через свою свідомість і через навчальний процес всі нові книги і посібники з історії України. В липні 1992 р. її запросили на роботу в Міністерство освіти на посаду спеціаліста Управління післядипломної освіти. В червні 1993 р. Теплоухову переводять на посаду провідного спеціаліста Управління базової освіти. В її посадові обов’язки входило організаційне забезпечення підготовки підручників з історії нового покоління. Саме вона першою ознайомилася з рукописом підручника і сприяла його оперативному проходженню по бюрократичних шаблях Міністерства освіти.

У результаті експертизи підручника методичною комісією Інституту системних досліджень Міносвіти України виявилось, що текст запорізького автора, виконаний при активній участі вчителів-методистів, має переваги над іншими. Особливо було відзначено доступний, і у той же час науковий стиль викладу, вдалий підбір документів і запитання до них. Колегія Міносвіти рекомендувала підручник до друку і він надзвичайно оперативно був прийнятий до друку і опублікований видавництвом “Гене́за” у вересні 1994 р. масовим накладом з відповідним грифом Міністерства освіти України як державне замовлення.

Коли про це стало відомо в Запоріжжі, серед ініціаторів проекту “регіональний підручник” знялася паніка. Втрачалася монополія на істину у такій важливій сфері, якою були знання про радянське минуле. Старшокласники одержували доступ до інформації, яка десятиліттями приховувалася комуністичним керівництвом. Стали шукати аргументи для дискредитації підручника, який невдовзі став надходити в школи області. Зігнорували точку зору вчителів-методистів, які вели рецензування рукопису і дали йому позитивну оцінку, вирішили за давньою радянською традицією звернутися до “широкої вчительської громадськості”. За розпорядженням обласного управління освіти, “з метою більш широкого з’ясування адаптації підручника до навчального процесу”, було проведено опитування вчителів області. В ході опитування анкети заповнили біля 100 вчителів історії, головним чином російськомовних шкіл Запорізької області. Головне питання – “як сприймається концепція підручника”, було закамoufl’оване іншими (про кількість і якість карт і ілюстрацій, поліграфічне оформлення, насичення документами і т. п.).

Поки йшло анкетування вчителів, готувалася обласна масово-політична акція – обласна науково-практична конференція “50-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні та історична освіта області”, яка відбулася на 5-6 січня 1995 р. Для участі в конференції запросили вчителів історії усіх шкіл області і ветеранів. Приїхали члени авторського колективу, зокрема, професори Роман Лях і Ганна Швидько. Головував заступник голови облради Віталій Воловик, в минулому – партпрацівник обласного рівня. Про війну говорив так, як говорили про неї ще в 1970-1980-ті рр., хоча відчувалася його обізнаність текстом підручника. Професор Лях наголосив на необхідності відмовитися від терміну “Велика вітчизняна війна” і оцінки подій 1918-1921 рр. в Україні, як громадянської війни. Він говорив також про радянські міфи про минуле і їх живучість в нових умовах. З особливою увагою учасники конференції сприйняли доповідь представника Міносвіти України Наталії Теплоухової “Сучасна концепція історичної освіти молоді та нові підходи до викладання історії”.

Одним з головних питань конференції було обговорення підручника з новітньої історії України для 10 класу. Коли відбувалася його презентація автором, один з ветеранів, заявивши, що “книгу я не читав, але не погоджуюсь з її концепцією”, викликав в різних кінцях залу стриманий сміх. “Дісталось” від ветеранів і професору Роману Ляху. Вони розкритикували його за “фальсифікацію історії” і нагадали про “справжні” причини перемоги, в тому числі переваги радянського соціалістичного ладу над капіталістичним, керівну роль Комуністичної партії, дружбу народів СРСР і т. д. Були і короткі виступи вчителів, але жоден з них не підтримав прорадянську версію Другої світової війни. У звичному для себе, комуно-ностальгійному дусі з заключним словом виступив і Борис Тетерятник.

...На цей час вже закінчилися анкетування вчителів. Але його результати не виправдали очікування ініціаторів. На засіданні колегії обласного управління освіти, яке відбулося 22 березня 1995 р., було оголошено, що з концепцією підручника не погодилися 30 відсотків респондентів. Насправді, переважна більшість з цих на ключове питання “Согласны ли Вы с исторической концепцией учебника?” не відповіли чітко: “В чем-то да, в чем-то нет”.

За підсумками обговорення колегія Запорізького обласного управління освіти 22 березня 1995 р. було ухвалило: “Відзначити, що в цілому підручник Турченка Ф.Г. “Новітня історія України” (ч.1, 10 кл.) дістав схвалення педагогів-практиків області, відповідає вимогам до навчального посібника з історії і може бути використаний підручник у 10 класі середньої школи”.

Це рішення обласного відділу освіти не мало жодної юридичної сили. Воно було спробою зберегти залишки пристойності при непорядній поведінці його керівництва. Гриф “Рекомендовано Міністерством освіти”, який мав підручник, відкривав перед ним двері у кожну школу України – від Ужгорода до Луганська, незалежно від рішення колегії.

Поки йшла боротьба навколо підручника для 10 класу, вступила в стадію завершення робота над “Новітньою історією України” для 11 класу. Цей підручник був написаний у співавторстві групою авторів – Федором Турченком, Петром Панченком (Інститут історії України НАН України) і Сергієм Тимченком (Запорізький державний університет). Коли робота над ним вже закінчилася, Борис Тетерятник “нагадав” про необхідність рецензування рукопису вчителями-методистами. Автори погодилися, хоча розуміли, що ця акція буде супроводжуватися спробою вплинути на зміст і авторську концепцію підручника. Але слід віддати належне вчителям-методистам: хоча склад їх оновився, вони не піддалися на умовляння і навіть на відвертий тиск з боку чиновника від освіти і залишилися на позиціях науки і здорового глузду. Оцінка

підручника для 11 класу була позитивна. Його рукопис був переданий до Міністерства освіти, де пройшов необхідну в таких випадках експертизу, у тому числі Методичної комісії Інституту системних досліджень Міністерства освіти, очолюваної деканом історичного факультету Київського національного університету професором Леонідом Слюсаренком, і був рекомендований до друку.

Без сумніву, це суперечило планам ініціаторів проекту "Регіональний підручник". За лаштунками подій визрів намір призупинити видання книги. Почалося з розлогого листа-рецензії Тетерятника, який був написаний негайно після обговорення рукопису підручника і заяви авторів, що він буде представлений в Міністерство. Лист був написаний з позицій радянського бачення післявоєнної історії України в її ортодоксально-сталінському варіанті [15]. Зокрема, Борис Тетерятник пише: " ...У відповідності з Вашою, Федоре Григоровичу, концепцією по написанню підручника треба обов'язково показати боротьбу українського народу за свою незалежність і де є в цьому можливість, Ви "кусаєте" отой тоталітарний режим, радянську "імперію", в якій ми з Вами жили. Але ж я розумію, що в повоєнні роки ми мали історію Української РСР (не України!). І була така республіка в Радянському Союзі, тому від цієї історії не відмовишся, бо вона була". В іншому місці він розвиває цю тему далі: "Із змісту видно, що серед керівного складу СРСР, Української РСР були в основному вороги українського народу, гнобителі його, "підлабузники" перед Москвою. Не можна погодитися, що що український народ постійно боровся за свою незалежність. Навіть в західних областях такого масового руху не було, крім дисидентського". Свої зусилля Тетерятник спрямовує на "відбілювання" тоталітарного минулого. Зокрема, він запитує: "А де ж тут повоєнний патріотизм українського народу, який має величезну і славу історію? Якщо хочете, було більше таких історичних фактів було після війни. Автори підручника це обходять навмисне, не зрозуміло з якою метою. Мабуть з однією: очорнити ту історію, яку ми, на жаль пережили у надії на краще майбутнє".

Авторам підручника при висвітленні післявоєнної історії Західної України рекомендувалося зосередитися на відкритих радянських документах, а не на засекречених свідченнях радянської держбезпеки про терористів – перевдягнених в бандерівців агентів радянських спецслужб. Борис Тетерятник навів офіційні радянські дані про вбитих бандерівцями радянських людей. Він писав про "вчителів, лікарів, інших представників радянської інтелігенції, які були направлені на роботу в західноукраїнські області, і загинули там, але обійшов партійних чиновників, працівників органів безпеки, солдатів і офіцерів Червоної Армії, партійно-радянського і колгоспного активу, агентів радянських спецслужб, завданням яких було формування тут радянського тоталітарного режиму. Керівник обласної освіти звернувся до авторів з застереженням: "...Змушений звернутися до Міністра освіти з тим, щоб він звернув увагу працівників міністерства на відповідальність за якість підручника, його виховну роль". І насамкінець драматичний пасаж: "Дуже прошу ще раз і ще раз переглянути разом з Міністерством зміст підручника і зняти емоційні виклади того страшного, що негативно вплине на учнів".

Автори на цей лист зреагували стримано, але твердо: переробляти не будемо. В цей час рукопис був переданий для тиражування. Коли про це стало відомо в Запоріжжі, до Міністра освіти було надіслано листа за підписом Бориса Тетерятника з проханням не друкувати підручник без докорінної переробки його змісту. Ті, хто добре знав Бориса Григоровича, нізащо не повірять, що це він зробив за власною ініціативою. Говорили, що його до цього спонукало керівництво "Мотор-Січі", під повним контролем якого він перебував. Але цей демарш начальника Запорізького обласного управління народної освіти, який виступив з порадами професорам історії щодо змісту підручників з новітньої історії України, закінчився повним фіаско: тодішній Міністр освіти України Петро Таланчук порадив йому "займатися своїми прямими обов'язками керівника обласної освіти, а питання змісту підручників з історії України полишити спеціалістам".

Нові підручники і привиди минулого

Однак, боротьба навколо підручників з новітньої історії України для 10 і 11 класів на цьому не закінчилася. Вона вступила в нову фазу. Їх поява супроводжувалася безліччю позитивних відгуків і розгорнутих рецензій, авторами яких були вчителі, науковці, журналісти, батьки та інші небайдужі люди. Звернемо увагу читача лише на чотири. Дві з них місцеві, запорізькі, а дві інші – з Миколаєва і Дніпропетровська.

Автором першої був запорізький краєзнавець Віталій Шевченко:

"Мені, щоб розібратися в нашій історії, – писав він, – довелося витратити на це ціле життя. А їм (старшокласникам. – Ф. Т.) потрібно просто уважно слухати вчителя та ретельно опрацювати підручник" [16].

Друга рецензія, яку написав інженер "Мотор-Січі" (з відомих причин ховався за псевдонімом Олекса Сало), починається словами: "Я переглянув цей підручник, а потім з великою зацікавленістю заглибився в читання і, як перегорнув останню сторінку, був впевнений, що це історія мого народу... А коли народ має свою історію, то буде у нього і держава, і добробут, попри всі негаразди і незграбність (а то і злочинність) нинішніх керівників різного ґатунку" [17].

Рецензія з Миколаєва була написана докторами історичних наук, професорами Валентином Шкварцем і Михайлом Багметом [18], а з Дніпропетровська – доктором історичних наук, професором Валентином Іваненком і Олександром Удодом – начальником управління народної освіти Дніпропетровської області, кандидатом історичних наук. Нагадаємо, Олександр Удод був одним з учасників наради в Запоріжжі 16 березня 1993 р. Дніпропетровські вчені назвали книгу "цінним посібником для випускників та вчителів, яке в

загальних рисах відповідає вимогам нашого сьогодення, потребам формування правдивої історичної свідомості сучасного покоління українців" [19].

Разом з тим, підручник, що називається, "в багнети" був сприйнятий представниками лівих партій і ветеранських організацій, які перебували під їх контролем, а також деякими вчителями, частиною батьків. Його неприйняття формувалося в учнівській аудиторії. З'явилися навіть листи, підписані учнями-старшокласниками. Вимогами "засудити і відкликати" підручник були закидані буквально всі інстанції – від місцевих відділів народної освіти до Верховної Ради, Адміністрації Президента і Кабінету Міністрів. Особливо багато листів йшло з областей Півдня і Сходу України.

Неабиякого розголосу набула заява лідера Селянської партії України Сергія Довганя, який на 3 вересня 1996 р. у виступі у Верховній Раді поставив вимогу відкликати підручник, інакше його фракція не голосуватиме за програму уряду. Газета "Киевские ведомости", опублікувавши цю інформацію на першій сторінці під заголовком *"Судьба правительства зависит от истории Украины. ...Если ее не будут переписывать"*, надала виступу С. Довганя характер справжньої політичної сенсації [20].

Після цього демаршу в ряді газет з'явилася стаття народних депутатів України, членів Комітету з науки і народної освіти Верховної Ради України, членів фракції "Комуністи України за соціальну справедливість і народовладдя" Євгена Краснякова і Василя Кузьєва під гучною назвою "Не стыдно ли, господа историки?". Автори підручників професори Турченко, Панченко і Тимченко, яких нардепи кваліфікували як *"горе-ученых, выполняющих политический заказ"*, були звинувачені в *"целенаправленной лжи, фальсификации прошлого Украины, извращении исторических фактов"*. Виявляється, вони *"переплюнули даже за океанских и других писак из-за 'буера'"*. Конкретики в цій статті-рецензії мало, хіба що звинувачення у тому, що в автори підручників *"умалчивают об огромной роли Коммунистической партии Советского Союза в Великой Отечественной войне"* [21].

Кримський журналіст Андрій Самарін у статті *"Куда едем? Что вдалбливают в головы школьников?"*, надрукованій у газеті Соцпартії України "Товарищ", і у статті *"Впереди знали украинцев..."* (*Что вдалбливают в головы наших земляков*), опублікованій в газеті "Крымская правда", дописався до того, що відмовився визнавати факт підписання секретного протоколу до договору Молотова-Ріббентропа та інші злочинні акти радянського керівництва. Він пише: "В "деидеологизированном и деполитизированном" учебнике широко идут в ход такие фальшивки, состряпанные в 80-е гг., как дополнение к пакту Молотова-Риббентропа и "катынский расстрел" 15 тысяч польских офицеров" [23]. Нашому читачу нагадаємо, що "Секретний додатковий протокол" до "Договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом" від 23 серпня 1939 р. та "Секретні додаткові протоколи до "Німецько-радянського договору про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною" були опубліковані ще в 1989 р. в авторитетному журналі "Международная жизнь" (№ 9. – С. 90-97). Що ж стосується розстрілу полонених польських офіцерів, то на момент написання статті Самаріна це вже був історичний факт, у достовірності якого ніхто з об'єктивних дослідників не сумнівався.

Авторів підручника зацікавив цей унікальний випадок новітнього сталінізму. З цього приводу в редакцію газети "Крымская правда" і Міністерство освіти АРК був написаний лист. Але відповідь автори одержали від самого Самаріна. Почалася вона словами: "Учебник создан в угоду тех сил, которые направлены на разъединение славянских народов, на ополчение недавнего прошлого УССР, которое было для украинцев (и останется навсегда) золотыми десятилетиями". Все, що суперечить цій оцінці, Самарін відкидає з властивою цьому штибу громадян безапеляційністю, щедро пересипаючи аргументи звичайнісінькою демагогією. В дусі "досягнень золотого періоду" він характеризує і депортацію кримських татар у травні 1944 р. Виявляється, ця акція не була трагедією, а відбувалася досить комфортно, а масової смертності кримських татар в ході переселення не було. Розмови про неї, стверджує журналіст – фальсифікація. В дорозі на вигнання і у перші місяці депортації якщо і померли, одиниці, а не 40 % кримських татар, як про це стверджують історики і демографи. Виявляється, "... в каждом эшелоне – врач и две медсестры, вагон с полевыми кухнями и пайком на человека в сутки: хлеб – 500 г., мяса или рыбы – 70 г., крупы – 60 г., жиров – 10 г...". Самарін впевнений, що депортовані відчували себе значно комфортніше, ніж навіть евакуйовані з Криму в 1941 р. його земляки – росіяни: "Эвакуированные этого не имели..."

На ці випадки комуністичних реваншистів відповів у газеті "Час" колишній декан історичного факультету Дніпропетровського державного педагогічного інституту, доктор історичних наук, професор Анатолій Черненко. Він розбив усі фальшиві аргументи критиків нових підручників з новітньої історії України і свою статтю узагальнив словами: "Отже, з вашої рецензії випливає відповідь: ви хочете реставрації. Реставрації того тоталітарного режиму, носієм якого була і є ваша партія" [25].

Були і інші рецензії, зокрема, стаття сімферопольського професора Петра Гарчева, надрукована 24 лютого 1996 р. в єдиній україномовній газеті Криму "Кримська світлиця" [26]. Це була відповідь на статті того ж-таки журналіста Самаріна. Коментуючи підхід автора та залучених ним до обговорення підручника вчителів Криму, професор зауважив: "Усі, взяті А. Самаріним цитати з підручника, або складені ним же (зокрема, це стосується заголовку. – Авт.), або подані з пропусками, що спотворюють зміст". Що ж стосується закликів Самаріна до вчителів "не отступать от принципов исторической правды и преподавательской совести", професор кваліфікував як лицемірство, "оскільки сам журналіст дав унікальний зразок неправдивої, ненаукової критики".

Петро Гарчев, відомий в Україні вчений-історик, на початку 1980-х рр. декан історичного факультету Кримського держуніверситету, свою статтю хотів надрукувати в тій же газеті, в якій була опублікована стаття Самаріна – в "Крымской правде". Йому відмовили, хоча, "розвиваючи" тему викладання історії України, ця газета в матеріалі під провокативною назвою "Смотреть в книгу, а видеть..." надрукували деякі одіозні

оцінки підручників з історії України проімперськи заангажованими вчителями Криму: тут і оцінка книги як “злоствующего учебника”, звинувачення авторів в обплывуванні “прошлого” і “сознательной фальсификации истории в угоду “свыше”, бездоказова оцінка, що “все изданные Украиной учебники слабы и безграмотны” тощо. Гарчев надрукував свою статтю в газеті “Кримська світлиця”. Він констатував очевидне: несприйняття проросійськи налаштованих вчителів “нових концепцій історії України, як і самої незалежної Української держави” [26].

Але на цій заочній дискусії справа не закінчилася. Це був лише початок. Згадані вище депутати-комуністи направили на ім'я Міністра освіти України депутатський запит “про перекручення фактів” у підручниках “Новітня історія України” для 10 і 11 класів. Вони сподівалися на позитивну реакцію чиновників і навіть повідомили з цього приводу: “Министр образования Михаил Зауровский и ее заместитель Александра Савченко дали обещание разобраться с историей появления этого псевдоучебника и отозвать его со школы. Отзовут ли? Посмотрим” [18].

На виконання цього запиту в Міністерстві освіти 18 грудня 1996 р. було проведено “круглий стіл” “Історія України ХХ ст. на сторінках шкільних підручників”. До участі в роботі круглого столу були залучені народні депутати лівого політичного спрямування, професійні історики, працівники Міністерства, автори підручників, декілька вчителів і методистів – працівників інститутів післядипломної перепідготовки вчителів. “Круглий стіл” вела заступник міністра освіти, академік Академії педагогічних наук Олександра Савченко. Організаційне забезпечення заходу було покладено на Наталю Теплоухову. Виступили відомі в Україні історики (професори Ярослав Дашкевич, Станіслав Кульчицький, Олег Крижанівський, Юрій Мицик, Петро Панченко), згадані вище депутати-комуністи Євген Красняков і Василь Кузьєв – члени Комісії з питань науки і народної освіти Верховної Ради, секретар ЦК Компартії України Петро Цибенко, вчителі-практики і методисти. Журнал “Історія в школах України” констатував: “Дискусія, яка була запланована як широкий обмін думками, врешті звелася до обговорення одного підручника, виданого 1995 року, “Новітня історія України” П. Панченка, Ф. Турченка та С. Тимченка” [27, С. 48]. Позиції сторін були висловлені чітко. Зокрема, Красняков, до речі, директор школи і вчитель історії, заявив (як і інші депутати, він говорив російською мовою), що “в Донецке учебник встречен сугубо отрицательно”, що “Донбасс этого никогда не примет” і зажадав негайного його відкликання.

В цілому, результати обговорення виявилися невтішними для його ініціаторів. Відчувши, що не мають підтримки в залі, Красняков і Кузьєв в розпал дискусії у стані крайнього збудження залишили зал. Підручники засудити не вдалося. Навпаки, виявилось, що вони корисні і досить популярні в школах, у тому числі в Донбасі. Так з Луганщини було одержано багато відгуків, у яких були зауваження і побажання – і це цілком природно, але жодного “заборонити”, “вилучити” чи “у нас не пройде”.

Така емоційна реакція комуністів на обговоренні підручника не була випадковою. Адже мова йшла не просто про історію. Комуністи відчували, що правда про минуле означатиме крах спроб повернутися до минулого і наблизить їх повну політичну поразку. Професор Ярослав Дашкевич зазначив: “Виконання вимог [критиків], що зводяться до фальсифікації історії України на угоду Москві, в незалежній демократичній Україні неможливе. Для цього треба, хіба, встановити в Україні москвопослушний авторитарний режим, або включити Україну в реставровану російську імперію” [28].

Спільними зусиллями присутніх на “круглому столі” вчителів і методистів інститутів підвищення кваліфікації педагогічних працівників, вчених-істориків, представників демократичних сил у парламенті і поза ним підручники вдалося відстояти. Остаточний висновок дискусії сформулювала у заключному виступі Олександра Савченко: “Підручники необхідно писати в державницькому дусі”. За оцінкою професора Дашкевича, це була нещира, вимушена оцінка, адже “симпатії заступника Міністра, цілком зрозуміло, не схилилися на бік професора із Запоріжжя” [29, с. 82].

Подібне враження у мене склалося ще раніше. За тиждень до “круглого столу” я зустрічався в Міністерстві освіти з Олександром Савченко і у ході півгодинної розмови в її службовому кабінеті висловив свою позицію щодо претензій іменитих противників обох підручників. Крім того, я вручив їй і детальні письмові відповіді на питання, трактування яких в підручниках викликало особливе несприйняття комуністичних критиків. Але розуміння заступника міністра я не зустрів. Зате я почув від неї, що “тоді не все було погано, всі ми одержали вищу освіту – і все це завдяки радянській владі”, що це слід цінувати і відповідним чином описувати в книгах, а сьогодні – знову безпритульність, бідність, безробіття і т. д. Спроба дискусії з цього приводу наткнулась на стіну: не грубу, залізобетонну, як бувало при спілкуванні з комуністами, а м'яку, “інтелігентну”, але все ж – таки стіну, яку не обійти, ні проламати... Хоча з тих пір минуло двадцять років, але я пам'ятаю свої відчуття: мені здавалося, що я веду розмову не з заступником Міністра освіти незалежної Української держави – країни, яка виривається з тенет тоталітарного минулого, а продовжую беззмислову дискусію з керівником запорізької обласної освіти Б. Тетерятником і його комуністичними однодумцями, що виконували завдання “підпільного обкому партії”.

То ж не випадково, що “круглим столом” в Міністерстві освіти боротьба навколо підручників не закінчилася. Прокомуністично-налаштовані організації і окремі особи продовжували “бомбардувати” Міністерство освіти своїми зверненнями і доносом. Що ж стосується Наталії Теплоухової, то вона була звинувачена в “неправильному” підборі членів “круглого столу”, “замовному” характеру матеріалами в ЗМІ про нього. Над нею почали “згущатися хмари”. У цій ситуації Міністерство освіти офіційно звернулося до обласних науково-методичних центрів та обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти, а також до Інституту історії України НАН України і Київського національного університету з проханням провести додаткову експертизу підручників. До роботи долучилися десятки спеціалістів усіх областей України –

методистів, вчителів, вчених. Свою експертизу проводило і видавництво “Генеза”, очолюване випускником історичного факультету Київського державного педагогічного інституту Олексій Дубас (нині – доктор політологічних наук). Вся ця робота розтягнулася на весь 1997 р. Було написано безліч нових рецензій і проведено десятки експертиз. По суті, це був референдум з приводу оцінки підручників. Їх противники на ньому зазнали нищівної поразки спеціалістів.

Так, спеціальна комісія, створена в травні 1997 р. в Інституті історії України НАН України за участі докторів історичних наук – заступника директора Станіслава Кульчицького, завідувачами відділами Владислава Верстюка, Володимира Даниленка і Михайла Ковалю констатувала: *“Критика підручників у депутатському запиті дуже гостра, але неконкретна, що виключає оцінку пред’явлених авторами вад... Питання про заборону користуватися підручниками не може стояти”* [30]. Подібну за змістом оцінку дали підручникам, вчені Київського університету ім. Т. Шевченка, спеціалісти обласних методичних центрів. Виконуючий обов’язки Міністра освіти України Валентин Зайчук у листах Голові комітету з питань науки та народної освіти Верховної Ради України Володимиру Сторіжжю і Віце-прем’єр-міністру України Івану Курасу повідомив, що було проведене ґрунтовне експериментальне випробування підручників кваліфікованими спеціалістами і підстав для вилучення їх з навчального процесу не виявлено. І висновок: *“Відомо, що в радянській історичній науці до 1991 р. панували історичні схеми, нав’язані сталінським “Курсом історії ВКП(б)”. Автори вказаних підручників відмовилися від них, тому що ці схеми фальсифікували історичну науку. Цю відмову не можна вважати фальсифікацією”* [31].

Це був своєрідний Сталінград в “холодній війні” за історичну пам’ять в Україні. Історична наука одержала перемогу над привидами і міфами комуністичного минулого.

У наступні роки комуністи на інші агенти імперської пам’яті продовжували запеклу боротьбу з текстами шкільних підручників. В різні інстанції продовжували писати прокомуністично налаштовані ветерани, заангажовані антиукраїнськими структурами групи вчителів (особливо з Криму і Донбасу), депутати Рад різних рівнів, кандидати і доктори історичних наук, як правило, колишні викладачі історії КПРС та інші “знавці” минулого України. Але особливої уваги на них ніхто з представників вищих ешелонів влади вже не звертав. Підручник “вистояв” і його законне місце на шкільних лавах на “високому” офіційному рівні вже ніхто не ставив під сумнів.

Але наприкінці 90-х рр.. XX ст. ситуація в Україні стала змінюватися і боротьба навколо підручників з історії України набрала дещо іншого характеру. На арену політичного життя України стали виходити олігархи – невелика група багатіїв, які сформувалися за роки правління Кучми. На відміну від комуністів, вони більше турбувалися про свої статки, а не про ідеологічні принципи. Засобом досягнення своїх цілей вони обрали вплив на державну владу. Одним з них був Юхим Звягільський – керівник шахти ім. Засядько (Донецька область), колишній голова Донецької міської ради, депутат Верховної Ради України, який в 1993-1994 гг. виконував обов’язки Прем’єр-Міністра. В 1994 р. він опинився у центрі корупційного скандалу. Генеральний прокурор України повідомив депутатів Верховної Ради, що в.о. Прем’єра протягом 1993-1994 рр., разом з посадовими особами “Даміан-Банку”, привласнив державні кошти в сумі 25 млн. доларів. Депутатська комісія підтвердила ці дані, а в ЗМІ були обнародовані інші факти, які свідчили про антизаконну діяльність Ю. Звягільського. Центральні і місцеві газети і телеканали поширили цю інформацію, доповнюючи її іншими деталями сумнівної діяльності депутата. Як наслідок, Верховна Рада позбавила його депутатської недоторканості і дала згоду на арешт. Але було пізно: Ю. Звягільський встиг покинути межі України і поселився в Ізраїлі, де і жив до 1997 р.

Саме тоді, наприкінці 1994 р. дописувалася друга частина “Новітньої історії України”, яка охоплювала події з 1945 по 1994 рр. Звягільському у російському варіанті цієї книги було присвячено два коротких абзаци, які викликали його заперечення: *“Он стал известен после организованных под его же руководством забастовок шахтеров, которые он же затем сам и урегулировал. Вопреки существующим запретам, довольно активной была его коммерческая деятельность. Имел валюту за рубежом”; “Исполняющего обязанности премьера Ю. Звягильского больше интересовали дела собственного бизнеса, в которых он, пользуясь служебным положением, как показало расследование комиссии Верховного Совета, сильно преуспел. Часто его личные операции осуществлялись за государственный счет, имел свой банк”* [32, с. 259].

Поки йшло слідство і Юхим Звягільський перебував в Ізраїлі, політична ситуація в Україні стала змінюватися. Президентом став Леонід Кучма. Змінився і Генеральний прокурор. Прокуратура заявила про, що вина Звягільського не доведена і кримінальна справа по відношенню до нього у кінці грудня 1997 р. була закрита. Звягільський негайно повернувся в Україну і у березні 1998 р. на Донбасі був обраний депутатом Верховної Ради України.

Маючи статус Народного депутата і велику підтримку донецьких та інших підприємців і політиків, почав кампанію по відновленню свого іміджу. 18 грудня 1998 р. Юхим Звягільський підписав позовну заяву про захист честі, гідності і, ділової репутації [33]. Вартість позову була визначена в суму дванадцяти мільйонів п’ятсот тисяч гривень (це при курсу долара до гривні 1:2,5). Крім цього, позивач просив “вилучити з обігу підручник”. Відповідачами були Міносвіти країни, Видавництво “Генеза” і автори – Турченко, Панченко, Тимченко.

Характерно, що після повернення з Ізраїлю жодних претензій до численних газет і телеканалів (не кажучи вже про колишнього Генпрокурора і депутатів парламенту), на підставі інформації яких у підручнику було описано обставини цієї справи, Звягільський не висунув.

Судовий процес продовжувався більше року. Спочатку повістки на суд одержували лише автори підручника, а з боку позивача приїжджав його адвокат. Будь-які аргументи і пояснення авторів суд відкидав. Потім, коли до позовної заяви були внесені зміни і сума позову була розділена між відповідачами (Міносвіти України – 8 млн. грн., видавництво “Генеза” – 4 млн., автори – 500 тисяч), хід процесу прискорився. На засіданнях стали з’являтися представники Міністерства і видавництва. Справа опинилася в полі зору Міністра освіти України Василя Кременя, інших високопосадовців, про імена яких можна лише догадуватися. Врешті-решт, на початку січня 2001 р. була укладена мирова угода: сума позову була зменшена до 50 тис. Гроші одержав адвокат позивача, який їздив на засідання: (“Коні ж не винні”?). Була задоволена й вимога Юхима Звягільського “вилучити з обігу підручник”. Це був безпрецедентний випадок в історії незалежної України. При Сталіні у подібних випадках заклеювали лише відповідні місця в книгах, або вирізали сторінку з небажаним текстом і вклеювали іншу, де такої інформації не було. Звягільський же зажадав знищення всієї книги, у якій його особі було присвячено лише 1/5 тексту однієї сторінки. Вже тоді стало зрозуміло, що книгу знищували не лише тому, що у ній була висвітлена “не так” постать Звягільського. Насправді, проти підручника узгоджено виступили комуністи і олігархи з підконтрольними їм структурами в державних і правоохоронних органах. Це була показова розправа, сигнал для тих, хто у будь-якій формі наважиться поставити під сумнів інтереси “донецьких”.

Інформацію про ухвалу суду газета “Киевские ведомости” винесла на першу сторінку під заголовком “Звягільський погубил “Новейшую историю” як всеукраїнську сенсацію. Був і підзаголовок “Обвиняются...учебники” [34].

Здавалося, що “донецькі” перемогли. Але інформація у газеті була неповна, хоча і адвокат Звягільського “своє одержав”, а розпорядження Міністерства освіти про вилучення “репресованого” підручника справді було зроблене. По-перше, підручники, навіть у школах Південно-Східної України, були вилучені з бібліотек далеко не скрізь. По-друге, пройшов п’ятирічний термін їх використання, а це означає, що їх необхідно було замінити з суто санітарних міркувань. Відтак, в 2002 р. було опубліковане нове, доповнене і виправлене видання підручника з історії України для 11 класу українською, російською, польською і угорською мовами, але вже без згадування імені Юхима Звягільського.

...Поки йшли дискусії і судова тяганина навколо змісту “Новітньої історії України” для 10 і 11 класів, колегами “запорізькому проекту” готувалися підручники для інших класів. Першою у видавництві “Генеза” в 1995 р. була видана “Історія України. З найдавніших часів до середини XIV ст.” для 7 класу. Її авторами були донецьчани професор Роман Лях і доцент Надія Темірова [35]. У 1996 р. у тому ж видавництві був опублікований підручник з історії України для 8 класу Ганни Швидько [36].

З запланованого у 1993 р. залишався ще підручник для 9 класу, який на нараді в Запоріжжі зголосився підготувати миколаївський професор Петро Тригуб. Ця книга передбачалась як справді альтернативна, адже в 1994 р. вже був опублікований відповідний підручник для 9 класу Віталія Сарбея, який потім був перевиданий 1996 р. [37]. Однак, Петро Тригуб відмовився вступати у творчу конкуренцію з відомим київським науковцем, який багато років працював в Інституті історії НАН України. Після певних вагань і відвертої розмови з професором Сарбеем, який не висловив абсолютно ніяких заперечень, я зі своїм співавтором запорізьким доцентом Валерієм Морокою почав працювати над власним варіантом підручника для 9 класу. Допоміг досвід роботи над Новітньою історією України для 10 і для 11 класу і наша книга у 1998 р. вийшла у видавництві “Просвіта” а в Запоріжжі, а в 1999 р. – в київському видавництві “Генеза”. Цим підручником, по суті, був завершений проект, початок якого був покладений засіданням “на високому рівні” в Запоріжжі 16 березня 1993 р. і виконання якого продовжувалося шість років.

...У цей час в інших містах України також йшла робота над підручниками з історії України. У 1995 р. видавництво “Генеза” випустило підручник “Оповідання з історії України та рідного краю”, автором якого був вчитель з м. Рівне Віктор Мисан [38].

Поряд з підручниками авторами були створені й повноцінні хрестоматії для 5, 9, 10 і 11 класів [39, с. 28; 40; 41]. Школи стали одержувати також контурні карти і Робочі зошити з історії України, які створювали автори і вчителі – практики.

Таким чином, в середині 90-х рр., в максимально короткий термін, через чотири роки після проголошення незалежності Україна першою з пострадянських республік одержала повний комплект підручників з вітчизняної історії для 5, 7, 8, 9, 10 і 11-го класу загальноосвітньої школи. Всі вони вийшли у видавництві “Генеза”, яке було провідними у створенні і виданні перших підручників з історії України та всесвітньої історії. Звичайно, усі ці підручники першого покоління були далекі від досконалості. Одним з найголовніших їх недоліків була перевантаженість окремих розділів фактичним матеріалом, занадто академічний стиль, який робив важкодоступним його сприйняття та засвоєння учнями. Були й інші недоліки, про що писали рецензенти і говорили вчителі-практики. Це усвідомлювали і автори, які в наступних виданнях своїх книг прагнули усунути недоліки.

У другій половині 90-х рр. почалася реалізація ідеї створення альтернативних підручників. В 1998 р. вийшла “Історія України” для 10 класу, авторами якого були професори Станіслав Кульчицький, Михайло Коваль і вчителька історії однієї з київських шкіл Юлія Лебедева [42]. Того ж року була опублікована “Історія України в період середньовіччя” Тетяни Ладиченко з Києва і Юрія Свідерського з Тернополя [43].

...На жаль, цього не побачила Наталя Теплоухова, хоча був результат і її напруженої роботи. 15 вересня 1997 р. вона загинула в автокатастрофі. Залишилося багато незавершених справ, у тому числі незахищеною була повністю підготовлена кандидатська дисертація, присвячена аналізу діяльності Верховної Ради України в перші роки незалежності. Але залишилася пам’ять про неї і, зокрема про те, як

вона самовіддано боролася за підручник. Анна Гончарик, журналістка, якій молода вчителька київського ліцею Наталя Геннадіївна Теплоухова у свій час викладала історію, писала з цього приводу: "Вона боролася за підручник, як за власний витвір. Пишалася його появою більше, ніж, напевне, пишалася б власним підручником. Як тому, що він вийшов, є її величезна заслуга..." [44]. І автори підручника з цим висновком цілком згодні.

(Продовження у наступному номері)

Джерела та література

1. Кульчицький С. Історія і час. Роздуми історика / Станіслав Кульчицький // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 8.
2. Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // Український історичний журнал. – 1990. – № 11. – С. 3.
3. Сторінки історії України ХХ століття. Посібник для вчителів / За редакцією С. В. Кульчицького – К.: Освіта, 1992. – С. 3.
4. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть / Р. Шпорлюк // Україна: наука і культура. – 1991. – Вип. 25. – С. 167.
5. Субтельний О. Україна. Історія / Орест Субтельний – К.: "Либідь", 1991. – С. 16.
6. У пошуках історичної правди (круглий стіл) // Український історичний журнал. – 1991. – № 10. – С. 3-10.
7. Кульчицький С. Історія і час. Роздуми історика / Станіслав Кульчицький // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 8-10.
8. Матеріали до концепції шкільної історичної освіти України. України. Проект // Освіта. – 1992. – 12 травня.
9. Турченко Ф. Г. Новітня історія України (1917-1993 рр.). Навчальний посібник для середніх шкіл у семи випусках. Випуск перший. Українська національно-демократична революція (1917 – поч. 1918 рр.) / Ф. Г. Турченко – Запоріжжя, 1993. – 49 с.
10. Турченко Ф. Г. Новітня історія України (1917-1993 рр.). Навчальний посібник для середніх шкіл у семи випусках. випуск другий. Україна в умовах боротьби за збереження державної незалежності (1918-1920 рр.) / Ф. Г. Турченко – Запоріжжя, 1993. – 91 с.
11. Удод О. Підручник з історії України – невід'ємний атрибут держави : (до 60-річчя з дня народження Ф.Г.Турченка) / О. Удод // Історія України. – 2007. – №7 (лютий). – С. 3.
12. Понеділко. В. Докладная записка по результатам анализа содержания учебного пособия для средних школ // Архив автора.
13. Сухий Я. Рецензія // Архив автора
14. Тетерятник Б. Рецензія на рукопис підручника Ф. Г. Турченка "Новітня історія України" (Частина I) // Архив автора.
15. Тетерятник Б. Лист-рецензія на рукопис підручника Ф. Г. Турченка, П.П. Панченка, С.М. Тимченка "Новітня історія України" (Частина II) // Архив автора.
16. Шевченко В. Нарешті сказано правду / В. Шевченко // Запорізька Січ. – 1995. – 19 січня.
17. Сало О. Новий підручник про новітню історію / О. Сало // Запорізька Січ. – 1996. – 15 травня.
18. Радянське Прибужжя. – 1996. – 23 листопада.
19. Зоря. – 1995. – 7 грудня.
20. Киевские ведомости. – 1996. – 6 вересня.
21. Товариш. 1996. – № 38. – Вересень.
22. Южная Правда. – 1996. – 7 листопада.
23. Товариш. – 1995. – № 47. – Листопад.
24. Крымская Правда. – 1995. – 14 листопада.
25. Черненко А. Рецензія на соціалістичні претензії / А. Черненко // Час. – 1996. – 29 листопада.
26. Кримська світлиця. – 1996. – 25 лютого.
27. Історія в школі. – 1996. – № 2. – С. 48.
28. Дашкевич Я. Чи має Україну свою історію? З приводу круглого столу "Історія України ХХ ст. на сторінках шкільних підручників" // Шлях перемоги. – 1997. – 4-9 січня
29. Дашкевич Я. Про Наталю Теплоухову. Бюрократичний спогад / Ярослав Дашкевич // Свічення душі. Збірник пам'яті Наталії Теплоухової / Упоряд.: Н. Г. Теплоухова, П. П. Панченко. – К.: Генеза, 2000. – С. 82.
30. Висновок комісії, створеної в Інституті історії НАН України у зв'язку з депутатським запитом В. Куз'єва і Є. Краснякова від 16 травня 1997. // Архив автора.
31. Лист в.о. Міністра В. Зайчука Голові комітету з питань науки та народної освіти Верховної Ради України Сторіжжю і лист Віце-прем'єр-міністру України Курасу І. Ф. // Архив автора.
32. Турченко Ф. Г. Новейшая история Украины. 11 класс. Ч.2: 1945-1995 годы : учебник для средней школы / Ф.Г. Турченко, П.П. Панченко, С.М. Тимченко. – Київ : Генеза, 1995. – С. 259.
33. [Звягільський Л.Ю.]. Позовна заява про захист честі, гідності, ділової репутації та стягнення моральної (немайнової) шкоди // Архив автора.
34. Киевские ведомости. – 2001. – 17 января.
35. Лях Р. Д. Історія України. З найдавніших часів до середини XIV ст.: Підручник для 7-го кл. серед. шк. / Лях Р. Д., Темірова Н.Р. – К.: Генеза, 1995. – 119 с.
36. Швидько Г.К. Історія України (XIV-XVIII ст.). Пробний підручник для 8 класу середньої школи. – К.: Генеза, 1966. – 304 с.
37. Сарбей В. Г. Історія України. Кінець XVIII – друга половина XIX ст. Підручник для 9 класу / В. Г. Сарбей. – К., 1996. – 248 с.
38. Мисан В. Оповідання з історії України та рідного краю / В. Мисан. – К.: "Генеза", 1995. – 144 с.
39. Джерело. Навчальна книга-хрестоматія з початкового курсу історії України для 5 класу середнього школи / Упорядник. Віктор Мисан. – К.: Генеза, 1997. – С. 28.
40. Хрестоматія з історії України XIX – початок ХХ століття. Навчальний посібник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Генеза, 2000. – 263 с.
41. Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.) Навчальний посібник для 10 кл. серед. шк. / Упорядники: С. Падалка, П. Панченко, Н. Теплоухова, Ф. Турченко. – К.: Генеза, 1998. – 391 с.

42. Кульчицький С. Історія України. Підручник для 10 класу середньої школи / Кульчицький С., Коваль М., Ю. Лебедева. – К. : Освіта, 1998. – 288 с.
43. Ладиченко Т. Історія України в період середньовіччя / Т. Ладиченко, Т. Свідерська, Ю. Свідерський. – Тернопіль: "Підручники & посібники", 1998. – 192 с.
44. Гончарик А. Не для преси / А. Гончарик // Свічення душі. Збірник пам'яті Наталії Теплоухової / Упоряд.: Н. Г. Теплоухова, П. П. Панченко. – К. : Генеза, 2000. – С. 145.

Turchenko F. G. How the first textbooks on history of Ukraine were created.

The article is about books on the history of Ukraine, which were written in the first years of independence. General political situation, which occurred in the context of the reorganization of school historical education developed new programs and concepts of historical education, were discussing new books are characterized. The circumstances of the creation of a team of historians, Zaporizhzhya, Donetsk and Dnipropetrovsk university textbooks on the history of Ukraine for 7-11 classes disclosed in the context of the situation. Considerable space is devoted to attempts by pro-communist political forces in Ukraine, particularly its southeastern regions influence the content of textbooks. The failure of these attempts is described.

Key words: *history of Ukraine, the school textbook, "regional textbook", methodology of history, national identity.*

Турченко Ф. Г. Как создавались первые учебники по истории Украины

В статье речь идет об учебниках по истории Украины, которые были написаны в первые годы независимости. Характеризуется общеполитическая ситуация, в контексте которой происходила реорганизация школьного исторического образования, разрабатывались новые программы и концепции исторического образования, проходило обсуждение новых книг. В контексте этой ситуации раскрываются обстоятельства создания коллективом историков Запорожского, Донецкого и Днепропетровского университетов учебников по истории Украины для 7-11 классов. Значительное место отводится попыткам прокоммунистических политических сил Украины, в частности ее юго-восточных областей, повлиять на содержание учебников. Описывается провал этих попыток.

Ключевые слова: *история Украины, школьный учебник, "региональный учебник", методология истории, национальная идентичность.*